

Islamic Maaref University

Scientific Journal Commentary Studies

Vol. 16, Spring 2025, No. 61

Social Commentary of the related women verses

Phorough Parsa ¹

1. Professor Assistant, Quranic Studies Research Center,
Humanities Research Institute and Cultural Studies, Tehran, Iran.
phorough.parsa@gmail.com

Abstract Info	Abstract
Article Type: Research Article	Social Commentary of Holy Quran is like of the most important interpretive approaches of contemporary time dealt with solving and amending the contemporary issues of the society and as well the issue of women. In fact, the social commentators, under influence of the movements defense of women rights, have been presented the special commentaries of verses related to women which in many cases contradict with ancestor commentaries. The issue of this research is, examining and studying the relationship of social commentary of the verses with social demands of women that has been done by library method and historical-analytical approach. This research has been shown that social exegesis of the Quranic verse, has been had constructive effect and role in improving the status of women in the Islamic world. Many of social commentators of Quran, believe that the Islam and Islamic teachings during 15 centuries ago, accepted cultural privileges and especial social, political and economic rights for women, and the Quranic verses have been not had discriminatory approach towards the female gender. Men and women are equal from the view point of Quran regarding to human dignity and the creation. In addition to that, in the Quranic addresses, spiritual affairs, divine orders and prohibitions and rewards and Punishment of the world to come are considered equally. The right of education, legal prevention for polygamy and right of political participation were from the important demands of women in the Islamic world that social commentators regarding to commentators of previous centuries have been mentioned new views. Gender equality and right equity have been accepted by many of social commentators of Quran; even that, they do not believe to the rights similarity according to the natural differences of woman and man.
Date of receive: 2024/09/21	
Date of revision: 2025/01/08	
Date of acceptance: 2025/01/22	
Keywords	Social commentary of Quran, women education rights, political participation right for women, polygamy.
Cite this article:	Parsa, Phorough (2025). Social Commentary of the related women verses. <i>Scientific Journal Commentary Studies</i> . 16 (1). 191-208. DOI: 10.22034/16.61.185
DOI:	https://doi.org/10.22034/16.61.185
Publisher:	Islamic Maaref University, Qom, Iran.

Introduction

Social commentary as the most important of interpretative approach in contemporary time that deals with solving and amending the contemporary issues of the society from the view point of Holy Quran, pay attention to the women issues too. In fact, social exegetes influenced of movements defend on women rights, have been presented especial commentaries of verses related to women that are different in many cases with ancestor commentaries. This research, by this hypothesis that social commentaries had significant effect for getting the social demands of women in Islamic world, has been studied its main question which is quality of relationship between social exegesis of the verses with women issues. Professor martyr Mortedha Mottahary, Atatollah Jawadi Aamoli and many of other Muslim scholars, have been written works about the status of woman in the Quran, but there is no study about the issue of this research. The importance of the discussion is whereas that, it shows that in contrary of ancestor commentators, Holy Quran, has been considered a high status for women.

Methodology

The research method is library one, has been made by historical-analytical approach. In fact, the quality of commentary of related verses to women have been examined through sources and first social commentaries .

Body (main body of the article)

The movement for defensing on the women rights which started from 19th century in the west to gain equal rights for two genders, has been made an effect among the women in Islamic world. Education right, legal prevention of polygamy and political participation were from important issues of Muslim women and movements have been made for gaining them. Some commentators of Holy Quran, regarding to repetitive verses of Holy Quran, about the women issues, have been chosen social approach and made an evolution in this regard. Shaykh Muhammad 'Abdoh (1850-1905 AD) and his students, first of all, had emphasized on necessity of women education right through social exegesis of the verses. He himself and others like martyr Motahhary, in contradiction with ancestors' commentary, have been known the permit of polygamy in relationship with social conditions and necessary of making justice among the wives. Social commentators, have been deduced the political participation right of women from the allegiance of Messenger of Allah with women and verses of surah "Momtahanah" and story of "Belqais" more than other verses; and Muhammad Mahdi Shamsoddin (2001 AD), Lebanese Shiite scholar Authority (Marja') should be known as pioneer in this field. Gender equality as well has been deduced by some commentators by emphasis on equity of man and woman in creation (Nesaa,4:1), in the commands and prohibitions and Divine addresses (Ahzaab, 33:35) and having the right of the inheritance and reward for working (Nesaa, 4:32, 7). But, Aayatollah Jawadi Aamoli and Muhammad Hussain Fadhlollah by believing in the value and human dignity of woman indicate to physical differences of man and woman and distinction of their responsibility as successor of Allah.

Conclusion

This research, has been presented that social commentary of the verses related to women, has been had a constructive role in improving the level of women in the Islamic world. Many of social commentators of Quran believe that: Islam and Quranic teachings in 15

centuries ago, has been accepted cultural privileges and special social, political and economic rights and Quranic verses have been not had discriminative approach toward the female gender. Education right, legal prevention of polygamy and political participation right, are from the significant demands of women in the Islamic world. Gender equality and equal right have been accepted in the view of many of social commentators of Quran, even that, they do not believe in similarity of the right, because of natural differences male and female.

References

- *The Holy Quran.*
- A) Books
 - Amin, Mohammad Qasim, (1989). *Tahrir al-Mar'ah (Making the Woman Free)*. N.p: n.d. (In Arabic)
 - 'Abdo, Mohammad (n.d). *Eslam bene 'Elm wa Madaniat (Islam between Science and Civility)*. Kuwait: Dar Al Hilal. (In Arabic)
 - 'Amaara, Mohammad. *Al-Amal Kamila (The Complete Deeds)*. Cairo: Dar al-Sharq. (In Arabic)
 - Ardabili Moqaddas, Ahmed bin Muhammad (n.d). *Zobda al-Bayan fi Ahkam al-Qoran (The Selected Expression in the Rules of the Qur'an)*. Tehran: Mortazavi Bookstore. (In Arabic)
 - Balkhi, Muqatil bin Suleiman (2002). *Tafsir Muqatil bin Suleiman (Muqatil bin Suleiman Commentary)*. Beirut: Dar Ehya al-Torath al-Arabi.
 - Barlas, A. (2006). *Women's readings of the Quran*, in Mc Auliffe, The Cambridge Companion to the Quran, 1st U. S. A, Cambridge University Press.
 - Bukhari, Muhammad bin Ismail (2001). *Al-Jame' al-Sahih (Correct Comprehensive)*. Damascus: Dar al-Tawq al-Najat. (In Arabic)
 - Al-Dhahabi, Muhammad Hussain (1976). *Al-Tafsir wa al-Mofasserin (The Interpretation and Commentators)*. Cairo: Daar al-Kutub al-Hadith. (In Arabic)
 - Fadhlollah, Sayyed Mohammad Hossein (1998). *Donya al-Mar'at (woman's world)*. Beirut: Dar al-Malaak. (In Arabic)
 - Fadhlullah, Seyyed Mohammad Hossein (1998). *Tafseere men Wahy al-Qoran (The Interpretation of the Revelation of the Qur'an)*. Beirut: Dar al-Malaak. (In Arabic)
 - Fazlur-Rahman, Malik (2018). *Eslam wa Moderniteh (Islam and modernity)*. Translated by Zahra Iran-baan. Tehran: Kargadan. (In Persian)
 - Al-Ghazali Al-Jubaili, Zeinab (1994). *Nazaraat fi Ketab Allah (The Comments in the Book of Allah)*. Cairo: Dar al-Shorooq. (In Arabic)
 - Gurji, Monir (1994). *Negareshe Quran bar Hodhure zan dar Tarikhe Anbiaa (The attitude of the Qur'an on the presence of women in the history of the prophets)*. Tehran: Makaze Center of the Studies and Researches about Women's Issues. (In Persian)
 - Horr Ameli, Muhammad bin Hassan (n.d). *Wasaael al-Shi'ah (Shiite means)*. Qom: Al-Aalol-Bayt Institute, Le-Ehya Al-Torath. (In Arabic)
 - Hourani, Albert (1983). *Arabic Thought in the Liberal Age*, Cambridge, Cambridge University.
 - Ibn Kathir Dameshqi, Ismail Ibn 'Amr (1998). *Tafsir al-Qur'an al-Azeem (The Commentary of Great Quran)*. Beirut: Dar al-Kutub Al-Elmiyah. (In Arabic)
 - Jassas, Ahmad bin Ali (1984). *Ahkam al-Qoran (Rules of the Qur'an)*. Beirut: Dar Ehya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
 - Javadi Amoli, Abdullah (1993). *Zan dar Aayeneh Jalaal wa Jamaal (A woman in the*

mirror of glory and beauty). Qom: Israa. (In Persian)

- Javadi Amoli, Abdullah (2009). *Tafsir Tasnim (The Commentary of Tasnim)*. Qom: Israa. (In Persian)
- Lengermann, Patricia; Niebrugge, Gillian (2010). *"Feminism"*. In Ritzer, G.; Ryan, J. M. (eds.). *The Concise Encyclopedia of Sociology*. John Wiley& Sons. p. 223. ISBN 978 – 1 – 4051 – 8353 – 6
- Makarem Shirazi, Nasser and others (1992). *Tafsire Nemuneh (Exemplary Interpretation)*. Tehran: Dar al-Kuttab al-Islamiyyah. (In Persian)
- Mehrizi, Mehdi (2003). *Shakhsiat wa Hoquqe zan dar Eslam (The personality and Rights of Women in Islam)*. Tehran: Scientific and cultural publications. (In persian)
- Mehrizi, Mehdi (2014). *Qoran wa Masaleh zan (The Quran and the issue of woman)*. Tehran: Nashr al-‘elm. (In Persian)
- Mo’addab, Seyyed Reza and Mohammad Reza Ezzati Fordoei (2022). *Raweshhaye Tafsiri (Interpretive methods)*. Qom: Hawza and University Research Institute. In Persian)
- Modarresi, Sayyed Mohammad Taqi (1998). *Men Hoda al-Qoran (From the guide of the Qur'an)*. Tehran: Daar Mohebbi al-Hussain. (In Arabic)
- Mosaffa, Nasreen (1996). *Mosharekate Zanan dar Iran (Political Participation of Women in Iran)*. Tehran: Office of Political and International Studies of the Ministry of Foreign Affairs. (In Persian)
- Motahhari, Morteza (1980). *Nezame Hoquqe Zan dar Eslam (Women's Rights System in Islam)*. Tehran: Sadra. (In Persian)
- Motahhari, Morteza (1990). *Dah Goftaar (Ten Sayings)*. Tehran: Sadra. (In Persian)
- Mughniyah, Mohammad Javad (2003). *Al-Kaashef (The Discoverer)*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyah. (In Arabic)
- Qomi, Ali bin Ibrahim (1988). *Tafsir al-Qami (Qomi Commentary)*. Qom: Dar al-Kitab. (In Arabic)
- Razi, Fakhruddin Muhammad bin Omar (1999). *Mafatih al-Ghaib (The Keys of Unseen)*. Beirut: Dar Ehya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- Reza, Mohammad Rashid (1993). *Tafsir al-Qur'an al-Hakim / Tafsir al-Manar (The Commentary of Wise Quran/ al-Manar Commentary) (the lessons of Sheikh Muhammad Abduh)*. Beirut: Dar al-Marefah. (In Arabic)
- Sayyid Qutb (1991). *Fi Zelale Quran (In the shadows of the Qur'an)*. Beirut and Cairo: Dar al-Shorouq. (In Arabic)
- Sadouq, Muhammad bin Ali bin Babawaih (1984). *Man la-Yahzarohu al-Faqih (Whom there is no Jurist in presence of him)*. Introduction by Ali Akbar Ghaffari. Qom: Al-Nashr al-Islami Foundation. (In Arabic)
- Shamsuddin, Mohammad Mahdi (1997). *Hodude Mesharekate Siasie Zanaan dar Eslam (The limits of women's political participation in Islam)*. Translated by Mohsen ‘Abedi. Tehran: Be’that Institute. (In Persian)
- Suyuti, Jalaluddin (1404 AD). *Al-dorr Al-Manthur fi al-Tafsir Bel-ma’tthur (The Scattered Pearl in the Commentary by the Tradition)*. Qom: Ayatollah Mar’ashi Najafi Library. (In Arabic)
- Tabarsi, Fazl bin Hasan (1993). *Majma’ al-Bayan le-‘Uloom al-Qur'an (The Collection of the Expression for the Sciences of Quran)*. Tehran: Nasser Khosro. (In Arabic)
- Tabatabaie, Sayyed Mohammad Hossein (1996). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an (The Criterion in the Commentary of Quran)*. Qom: Islamic Publications Office. (In Arabic)
- Taleghani, Seyyed Mahmoud (1983). *Partowi az Qoran (A ray of the Qur'an)*. Tehran: Sherkate Sahamie Enteshar. (In Peersian)

- Tusi, Muhammad bin Hassan (n.d). *Al-Tabyan fi Tafsir al-Qur'an (The Explanation in the Commentary of Quran)*. Beirut: Dar Ehya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- Wadood, Ameneh (2012). *Quran wa Zan (The Quran and woman)*. Translated by Azam Pooya and Masoumeh Gowahi. Tehran: Hikmat. (In Persian)
- Zamakhshari, Mahmud (1986). *Al-Kashshaf an Haqaeq Ghawamedh al-Tanzil (The Most Discoverer from the mysterious facts of Revelation)*. Beirut and Damascus: Dar al-Kitab al-Arabi. (In Arabic)
- Zain al-Din, Nazeera (1928). "Al-Sofur and Al-Hijab". *Beirut: Quzma Publications*. (In Arabic)

B) Articles

- Fadhlollah, Sayyed Muhammad Hussain (1989). Shakhshiat al-Mar'at al-Qoraniah (The Character of the Quranic Woman). *Al-Montalaq. Issue 60*. November 1989. (In Arabic)
- Hasibi, Robab (1991). "Madarese Zanan az Aaghaz ta Saale 1314" ("Women's Schools from the Beginning to the Year 1935"). *Ganjineh Asnad. Spring. Issue 1*. 82-99.
- Kadkhodaei, Muhammad Reza (2012). "Mabanie Moqayese Arzeshe Nezaame Hoquq zan dar Eslam wa Femenism" ("The Foundations of Value Comparison of the System of Women's Rights in Islam and Feminism"). *Strategic Studies of Women*. Year 15. Issue 57. autumn 2012. (In Persian)
- Nafisi, Shadi (2014). Tafsire Ejtema'ie Quran; Chaleshe Ta'rif wa Wizhegiha ("Social Interpretation of the Quran; The Challenge of Definition and Features"). *Research Journal of Interpretation and Language of the Quran. Issue 4*. Spring and Summer 1394. 44-64. (In Persian)
- Parsa, Forough (2015). Qeraat Zan-Gerayaneh ("Feminist Reading"). *Women's Journal*. Year 6. *Issue 4* (14th serial). (In Persian)
- Parsa, Forough (2022). "*Moqadameh Majmu'eh Maqalaate Hamaayeshe Bainol-Melalye Tafsire Ejtemaa'ie Quran Karim dar Jahaane Eslam* ("Introduction". *Collection of papers of the International Conference on the Social Interpretation of the Holy Quran in the Islamic World*). With the efforts of Qasim Darzi. Arak. Jihad Daneshgahi. (In Persian)
- Yari, Yasaman (2015). "Hoquq Ejtema'I Zan dar Andishe Qasem Amin ("Social Rights of Women in the Thought of Qasem Amin"). *Historical Sciences Research. Volume 7*. Issue 2. 125-144. (In Persian)

جامعة المعارف الإسلامية

مجلة دراسات تفسيرية

السنة ١٦ / ربيع ١٤٤٦ / العدد ٦١

التفسير الاجتماعي للآيات المتعلقة بالنساء

فروغ پارسا^١

١. أستاذ المشاركة في مركز بحوث الدراسات القرآنية، معهد العلوم الإنسانية والدراسات الثقافية، طهران، إيران.

phorough.parsa@gmail.com

معلومات المادة	ملخص البحث
نوع المقال: بحث	يُعد التفسير الاجتماعي للقرآن الكريم من أهم المناهج التفسيرية المعاصرة، حيث سعى إلى معالجة قضايا المجتمع الراهنة، ومنها قضايا المرأة. فقد تأثر المفسرون الاجتماعيون بالحركات المدافعة عن حقوق المرأة، فقدموا قراءات خاصة للآيات المتعلقة بالنساء، تبَيَّنَت في كثير من المواقع عن تفاسير المتقديرين. تكمن إشكالية هذا البحث في دراسة العلاقة بين التفسير الاجتماعي للآيات القرآنية ومطالب النساء الاجتماعية، وقد تَمَّت الدراسة بمنهج البحث في المكبات وبنمط مقارنة تاريخية وتحليلية. وقد أظهرت هذه الدراسة أنَّ التفسير الاجتماعي للقرآن الكريم أدى دوراً فعالاً في الارتفاع بمكانة المرأة في المجتمعات الإسلامية، حيث يرى كثير من المفسرين الاجتماعيين أنَّ الإسلام وتعاليم القرآن الكريم قد منح المرأة امتيازات ثقافية وحقوقاً اجتماعية وسياسية واقتصادية منذ خمسة عشر قرناً، وأنَّ آيات القرآن لا تنتطوي على أي تمييز ضدَّ النساء. فالمرأة والرجل متساويان في الكرامة الإنسانية والخلق، كما أنَّ الخطابات القرآنية تشمل كليهما بالتساوي من حيث المسؤول الروحية والأوامر والتواهي والثواب والعقاب الأخرى. فلها الحقُّ في التعليم والتعلم، ومنع التعدد في القانون الوضعي، والمشاركة السياسية فذلك من أهم مطالب المرأة في العالم الإسلامي، وقد قدَّمَ المفسرون الاجتماعيون مقاربات تفسيرية جديدة لها مقارنة بما ورد لدى المفسرين التقليديين. ويؤمن كثير منهم بمبدأ المساواة في الحقوق بين الجنسين مع الإقرار بأنَّ الاختلافات الطبيعية بين الرجل والمرأة قد تقضي عدم التمايز الكامل في جميع الحقوق.
الألفاظ المفتاحية	التفسير الاجتماعي للقرآن، حقُّ التعليم والتعلم، حقُّ المشاركة السياسية، تعدد الزوجات.
الاقتباس:	پارسا، فروغ (١٤٤٦). التفسير الاجتماعي للآيات المتعلقة بالنساء. مجلة دراسات تفسيرية، ١٦ (١)، ١٩١ - ٢٠٨.
رمز DOI:	https://doi.org/10.22034/16.61.185
الناشر:	جامعة المعارف الإسلامية، قم، إيران.

دانشگاه معارف اسلامی

نشریه علمی مطالعات تفسیری

سال ۱۶، بهار ۱۴۰۴، شماره ۶۱

تفسیر اجتماعی آیات مربوط به زنان

فروغ پارسا^۱

۱. دانشیار، پژوهشکده مطالعات قرآنی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران.

phorough.parsa@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی	تفسیر اجتماعی قرآن کریم به مثابه مهمنترین رویکرد تفسیری معاصر، به حل و اصلاح مسائل عصری جامعه و از جمله مسائل زنان نیز اهتمام داشته است. در واقع مفسران اجتماعی، تحت تأثیر حرکت‌های دفاع از حقوق زنان، تفاسیر ویژه‌ای از آیات مربوط به زنان ارائه داده‌اند که در بسیاری موارد با تفاسیر متقدمان تمایز دارد. مسئله این پژوهش، بررسی و مطالعه نسبت و رابطه تفسیر اجتماعی آیات با مطالبات اجتماعی زنان است که با روش کتابخانه‌ای و رویکرد تاریخی و تحلیلی انجام شده است. این جستار نشان داده که تفسیر اجتماعی آیات قرآنی، تأثیر و نقش سازنده‌ای در ارتقای جایگاه زنان در جهان اسلام داشته است. بسیاری از مفسران اجتماعی قرآن معتقدند اسلام و آموزه‌های قرآنی در ۱۵ سده پیش از این امتیازات فرهنگی و حقوق اجتماعی و سیاسی و اقتصادی ویژه‌ای برای زنان قائل شده و آیات قرآنی رویکرد تبعیض‌آمیزی به جنس زن نداشته‌اند. زن و مرد از نگاه قرآن در کرامت انسانی و آفرینش برابرند. علاوه بر آن در خطاب‌های قرآنی، شیوه‌نامه معنوی، اوامر و نواهی الهی و ثواب و عقاب اخروی به یکسان مورد توجه قرار گرفته‌اند. حق آموزش، منع قانونی تعدد زوجات و حق مشارکت سیاسی در شمار مطالبات مهم زنان در جهان اسلام بوده که مفسران اجتماعی در مقایسه با مفسران سده‌های پیشین دیدگاه‌های تفسیری نوی درباره آنها بیان کرده‌اند. برابری جنسیتی و تساوی حقوق از نگاه بسیاری از مفسران اجتماعی قرآن پذیرفته شده؛ اگرچه با توجه به تمایزهای طبیعی زن و مرد به تشابه حقوق آن دو اعتقاد ندارند.
تاریخ دریافت:	۱۴۰۳/۰۶/۳۱
تاریخ بازنگری:	۱۴۰۳/۱۰/۱۹
تاریخ پذیرش:	۱۴۰۳/۱۱/۰۲
	
واژگان کلیدی	تفسیر اجتماعی قرآن، حق آموزش زنان، حق مشارکت سیاسی زنان، تعدد زوجات.
استناد:	پارسا، فروغ (۱۴۰۴). تفسیر اجتماعی آیات مربوط به زنان. <i>مطالعات تفسیری</i> . (۱)، ۱۶ - ۲۰۸ - ۱۹۱.
کد DOI:	DOI: 10.22034/16.61.185
ناشر:	https://doi.org/10.22034/16.61.185

دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

طرح مسئله

زنان در طول تاریخ و در تمدن‌های مختلف بشری همواره ضعیف، فرودست و تحت سلطه نظامهای مردسالار بوده و از استثمار جنسی و جنسیتی رنج برده‌اند. بر اساس گزارش‌های هرودت، زن در تمدن‌های بابلی، هندی و یونانی، از همه حقوق انسانی بی‌بهره بوده و مورد انواع ستم قرار می‌گرفته است. زن در انگاره‌های مذهبی نیز موجودی اغواگر و منشأ فساد عالم و از همه مهم‌تر باعث هبوط آدم از بهشت بوده است. با پیدایی اسلام در سده ششم میلادی و نزول آیات حیات‌بخش قرآن کریم همه این انگاره‌ها مورد طرد و انکار قرار گرفت و زنان جایگاه و منزلت کمنظیری را به دست آورده‌اند. در واقع، قرآن کریم در آیات مختلفی کرامت انسانی و اهمیت زنان را بیان نمود و حقوق اجتماعی و اقتصادی ویژه‌ای برای ایشان تعیین نمود. با این همه، زنان در جوامع اسلامی هرگز از حقوق اجتماعی شایسته‌ای بهره‌مند نبوده و مفسران قرآن کریم، این آیات را امتیازی برای زنان تلقی نکرده‌اند. جنبش‌های اجتماعی که در غرب برای دفاع از حقوق زنان پدید آمد و از آن به فمینیسم تعبیر می‌شود، از جنبه‌های مختلفی جهان اسلام را تحت تأثیر قرار داد. زنان مسلمان از سویی در صدد دستیابی به حقوق و مطالبات اجتماعی و سیاسی خود برآمدند و از سوی دیگر اندیشمندان و عالمان مسلمان تحت تأثیر شرایط و گفتمان‌های مدرن، به تفسیر عصری و اجتماعی آیات مربوط به زنان در قرآن اهتمام نمودند. تفسیر اجتماعی آیات قرآن، نشان می‌دهد که قرآن کریم بسیاری از مطالبات حقوقی و اجتماعی زنان را تأیید کرده و انگاره تبعیض جنسیتی در قرآن را مردود دانسته است.

آثار و مقالات مختلفی در رابطه با زن در قرآن نوشته شده که مهم‌ترین آنها: **نظام حقوقی زن در اسلام** اثر شهید مرتضی مطهری، زن در آینه جلال و جمال اثر عبدالله جوادی آملی، **قرآن و مسئله زن** اثر مهدی مهریزی و نیز مقاله «زن در نگاه قرآن و در فرهنگ زمان نزول» اثر محمدهادی معرفت و حسن حکیم باشی هستند. نگارنده نیز در مقاله «قرایت زن گرایانه از قرآن» برخی از خوانش‌ها و تفسیرهای زنانه از قرآن را مطرح کرده است. با این همه تفسیر اجتماعی قرآن و نقش آن در تأیید و تجویز مطالبات زنان، پیش از این مورد مطالعه قرار نگرفته است. جستار حاضر با این پرسش محوری که تفسیر اجتماعی قرآن چه تأثیری در دستیابی مطالبات زنان در جهان اسلام داشته، هم صدایی و هماهنگی تفاسیر اجتماعی آیات قرآن با مطالبات و حقوق زنان در دنیا معاصر را نشان داده است.

تفسیر اجتماعی قرآن کریم

رویکرد اجتماعی در تفسیر قرآن در شمار رویکردهای تفسیری معاصر است که بسیاری از مفسران را

تحت تأثیر قرار داده است. ذهی از این رویکرد تفسیری با عنوان اجتماعی - ادبی یاد کرده است.^۱ پس از ذهی عناوین دیگری از جمله اصلاح دینی، هدایی، عقلانی، تمدنی و حرکی برای این گرایش به کار برده شده است.^۲ در واقع این رویکرد، در پی حرکت احیا و نوسازی اندیشه دینی در جهان اسلام و به همت سید جمال الدین اسدآبادی (۱۲۵۴ / ۱۸۹۷ - ۱۳۱۴ / ۱۸۳۸) پدید آمده است. در تعریف این رویکرد تفسیری اتفاق نظری وجود ندارد. برخی معتقدند؛ تفسیر اجتماعی با تکیه بر دانش اجتماعی و با هدف حل مشکلات اجتماعی به تفسیر قرآن می‌پردازد.^۳ دیگری می‌گوید تفسیر اجتماعی اهتمام ویژه‌ای به تفسیر آیات اجتماعی قرآن دارد و یا اینکه مفسر اجتماعی به حل و اصلاح مسائل جامعه توجه می‌کند. می‌توان به این نتیجه رسید که تفسیر اجتماعی، تفسیری در خدمت اصلاحات اجتماعی است و تلاش می‌کند توانمندی اسلام در سعادت دنیوی و اخروی مردم را به اثبات برساند.^۴ توجه به مسائل اجتماعی مثل حکمرانی، آزادی‌های اجتماعی، عدالت، مباحث اقتصادی، حقوق شهروندی و حقوق زنان، در شمار مباحث و مسائلی است که مفسران اجتماعی قرآن بدان اهتمام داشته‌اند.

آیات و آموزه‌های اجتماعی قرآن کریم درباره زن

قرآن کریم حاوی مطالب مختلفی درباره امور اجتماعی است و آموزه‌های قرآنی، کوچکترین نهاد اجتماعی؛ یعنی خانواده تا بزرگترین نهاد یعنی امت اسلامی را مورد توجه قرار داده است. تخصیص سوره‌ای به نام زنان (نساء) و شمار پر بسامدی از مطالب و آیات مربوط به زن در قرآن در سوره‌های بقره، طلاق، احزاب، ممتحنه و گزارش داستان‌های مختلفی درباره زنان؛ همگی بیانگر اهمیت جایگاه زن در این کتاب آسمانی است. قرآن کریم به‌طور خاص زن فرعون را در آیه «وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا لِّلَّذِينَ آمَنُوا امْرَأَ فِرْعَوْنَ ...»^۵ به مثابه الگوی ایمان و باورمندی معرفی می‌کند. توجه به حقوق زنان در خانواده (همه آیات ازدواج و طلاق)، تعیین حقوق اقتصادی و مالی برای زنان^۶ و نیز تأیید مشارکت اجتماعی و سیاسی زنان در قرآن،^۷ در شمار مهم‌ترین آیاتی هستند که در باره زنان در قرآن کریم بحث شده است.

۱. ذهی، *التفسیر والمفسرون*، ج ۲، ص ۵۴۷.

۲. نفیسی، «تفسیر اجتماعی قرآن؛ چالش تعریف و ویژگی‌ها»، *پژوهشنامه تفسیر و زبان قرآن*، ش ۴، ص ۴۶.

۳. مؤدب و عزتی، *روش‌های تفسیری*، ص ۱۸۱.

۴. پارسا، *مجموعه مقالات اولین همایش بین‌المللی تفسیر اجتماعی قرآن*، ج ۱، ص ۸

۵. تحریم / ۱۱.

۶. نساء / ۴، ۷، ۲۴ و ۳۲؛ بقره / ۲۳۳.

۷. ممتحنه / ۱۲.

مطالبات اجتماعی و حقوقی زنان مسلمان در سده معاصر

جنبش دفاع از حقوق زنان با هدف دستیابی به حقوق برابر جنسیتی در مسائل سیاسی، اقتصادی، شخصی و اجتماعی زنان از سده ۱۹ در کشورهای مختلف غربی آغاز شد و همچنان در انواع و امواج مختلفی ادامه دارد.^۱ این حرکتها که با عنوان فمنیسم از آن یاد می‌شود در لغت به معنای تساوی سیاسی و اجتماعی زنان و مردان است.^۲ جنبش فمنیسم در غرب شکل گرفت ولی در بین زنان در اقصی نقاط عالم و از جمله جهان اسلام تأثیر داشته است. چنان‌که حرکتها ای در بین زنان در مصر، ایران، ترکیه و دیگر کشورهای مسلمان جهت دفاع از حقوق زنان و استیفای آن پدید آمد. در واقع، اگرچه فمنیسم به لحاظ مبانی معرفتی و هستی‌شناختی و ارزشی با نظام حقوقی اسلام به مثابه یک مکتب و ایدئولوژی متفاوت است،^۳ لکن بستر و زمینه‌ای برای مطالبات اجتماعی و حقوق زنان پدید آورده است. مطالبات زنان مسلمان، در آغاز بیشتر به حق تحصیل و آموزش، آزادی پوشش و مبارزه با تعدد زوجات، محدود بود و در ادامه بحث حق مشارکت اجتماعی و سیاسی و حتی برابری جنسیتی نیز بدان اضافه شده است.

حق آموزش زنان و تفسیر اجتماعی

زنان مسلمان مصری را باید پیشتابز حرکتها دفاع از حقوق زن در جهان اسلام دانست. در واقع شیخ محمد عبده (۱۸۵۰ – ۱۹۰۵م) به مثابه نزدیکترین شاگرد سید جمال‌الدین اسدآبادی در حرکت احیای اندیشه دینی، در شمار مفسرانی است که آیات مربوط به زن را با رویکرد اجتماعی تفسیر نمود و جنبش‌های زنان در مصر مرهون خدمات وی هستند. عبده و پیش از وی رفاعة الطهطاوی (۱۸۰۱ – ۱۸۷۳م) از دیگر عالمان مسلمان مصری بر حق آموزش برای زنان با توجه به آیات قرآن تأکید می‌کردند و آموزش را تنها راه بلوغ فکری و استقلال زن می‌دانستند.^۴ عبده، ذیل تفسیر آیات قرآن^۵ به تفصیل در باره ارزش علم و عقل و ضرورت آموزش سخن گفته است.^۶ عبده همچنین معتقد است که قرآن کریم، معنای حدیث «طلب العلم فريضة على كل مسلم و مسلمة» را تأیید می‌کند و مرد و زن مسلمان در این تکلیف به فراغیری علم و دانش در امور دنیاگی و اخروی یکسان و برابر هستند.^۷

1. Lengermann, *Feminism*, p. 223.

2. مصفا، *مشارکت سیاسی زنان در ایران*، ص ۷۸.

3. کدخدایی، «مبانی مقایسه ارزشی نظام حقوق زن در اسلام و فمنیسم»، *مطالعات راهبردی زنان*، ش ۵۷، ص ۵۶.

4. Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age*, p.181.

5. بقره / ۱۷۱ – ۱۶۹.

6. ع رشید رضا، *المثار*، ج ۲، ص ۹۵ – ۹۰؛ ج ۱۱، ص ۲۴۶.

7. محمد عبده، *الإسلام بين العلم والمدنية*، ص ۹۷.

قاسم امین (۱۸۶۳ - ۱۹۰۸) از شاگردان محمد عبده، در کتاب‌هایش با عنوان *تحریر المرأة* (آزادی زن) و *المرأة الجديدة* (زن مدرن)، بیش از هر چیز بر حق آموزش زنان تأکید کرده است.^۱ قاسم امین از نخستین کسانی است که در مصر برای مقابله با تبعیض جنسیتی نظریه‌پردازی کرده و بر اساس دیدگاه تجددگرایانه به تفسیر و تأویل آموزه‌های دینی پرداخته است. باید دانست، در مصر مثل دیگر سرزمین‌های اسلامی، آموزش در مدارس به سبک غربی رواج نداشت و بهویژه زنان از آموزش در مدارس محروم بودند. زینب الغزالی (۱۹۱۷ - ۲۰۰۵) بنیانگذار انجمن زنان مسلمان و مسئول بخش خواهران در جماعت اخوان المسلمين مصر، در شمار کسانی بود که آموزش و تحصیل بانوان را مورد توجه قرار داد و نیز در اثر تفسیری خود با عنوان *نظارات فی کتاب الله* بر حق آموزش زنان با توجه به آیات قرآن تأکید می‌کرد.^۲

قرآن کریم در آیات متعددی جایگاه علم و تعلق را بیان کرده و همگان را به تعلیم و آموزش ترغیب کرده است.^۳ با این همه، بیش از این دوران، بحث ضرورت آموزش و تعلیم زنان از سوی مفسران قرآن مطرح نبوده است. در واقع با فراگیری بحث دفاع از حقوق زن در جهان اسلام، علاوه بر عده و شاگردان وی، قرآن‌پژوهان دیگری نیز با همین رویکرد اجتماعی به تفسیر این آیات پرداختند و بحث حق آموزش زنان و ضرورت آن را بیان کردند. در ایران نیز، آموزش زنان و دختران در مدارس نوین و تأسیس مدارس دخترانه با مخالفت نیروهای سنتی مواجه بود^۴ و مفسران معاصر درباره آن بحث کرده‌اند. محمد حسین طباطبایی (متوفی ۱۳۶۰ ش)، ذیل تفسیر آیات ۲۲۸ تا ۲۴۲ سوره بقره بحث مبسوطی را در باره جایگاه و ارزش زن در قرآن بیان کرده است. طباطبایی، زن را انسانی مانند مرد می‌داند که در عنصر و ماده پیدایش مانند مرد است و هیچ یک بر دیگری مگر به تقو، برتری ندارند. زن در تمامی احکام عبادی و حقوق اجتماعی شریک مرد است و در تعلیم و تعلم و کسب و دفاع از حقوق مستقل است.^۵ با این حال وی تأکید کرده که زن از جهت کسب علم، بیش از علم به اصول معارف و فروع دین، وظیفه و جویی دیگری ندارد. از ناحیه عمل هم همان احکامی را دارد که مردان دارند. اما، اشتغال و دانشگاه رفتن و امور اجتماعی، هیچ یک بر زن واجب نیست و حضور در این عرصه‌ها فضیل برای ایشان است.^۶ شهید مرتضی مطهری نیز بر این اعتقاد است که خداوند فکر و استعداد درس خواندن را در نوع انسان قرار داده و نباید

۱. قاسم امین، *المرأة الجديدة*، ص ۴۶۸ - ۴۶۴.

۲. ر. ک: زینب الغزالی الجبیلی، *نظارات فی کتاب الله*.

۳. رعد / ۱۹؛ طه / ۱۱۴؛ زمر / ۹؛ آل عمران / ۱۹۱.

۴. رباب حسیبی، مدارس نسوان از آغاز تا سال ۱۳۱۴، *گنجینه اسناد*، ش ۱، ص ۸۲

۵. طباطبایی، *المیزان*، ج ۲، ص ۴۱۰ - ۴۰۷.

۶. همان، ص ۴۱۱.

در «حق تحصیل» بین زن و مرد تبعیض قایل شد.^۱ مطهری یادآوری می‌کند که اسلام، علم را نور و جهل را ظلمت می‌داند. او کسب علم را بر هر مسلمانی واجب می‌داند؛ بنابراین کسب علم برای زنان نیز واجب است؛ زیرا نمی‌توان گفت که از نظر اسلام فقط به مرد واجب است از این ظلمت خارج شود؛ ولی زن باید در ظلمت بماند.^۲

محمدحسین فضل‌الله صاحب تفسیر *من وحی القرآن*، علم و دانش را وجه تمایز انسان از دیگر موجودات دانسته و معتقد است؛ ضرورت آموزش و کسب علم بر اساس آیات قرآن محدود به مردان نیست. فضل‌الله می‌گوید اگرچه خطاب‌های قرآنی به صیغه مذکور است؛ اما ارزش‌های انسانی زن و مرد نزد خداوند یکسان است و هر دو برای توسعه افق فکر و اندیشه خود باید آموزش ببینند. از سوی دیگر زن و مرد به یک نسبت در برابر ارتقای جامعه مسئولیت دارند.^۳ عبدالله جوادی آملی نیز معتقد است: مقامات علمی انسان با انسانیت وی ارتباط دارد و اختصاص به زن یا مرد ندارد.^۴ از این‌روست که جوادی آملی درباره تحصیل زنان بر این باور است که «ما نمی‌توانیم بگوییم که نیمی از جمعیت وارد حوزه اشتغال نگردد؛ زیرا اموری در جامعه است که باید توسط زنان انجام گیرد و برای برطرف کردن این نیازها و تحصیل دختران، باید به فکر گسترش فضاهای دانشگاهی بود و باید توجه کرد که زن تحصیل کرده و آگاه به معارف ایثار و شهادت توان ایفای نقش مادری و تربیت فرزندان شایسته را دارد».^۵

تفسیر اجتماعی آیات مربوط به تعدد زوجات

تعدد زوجات، به معنای اجازه مرد برای ازدواج با چند زن در احکام اسلامی در شمار اموری است که برخی آن را مغایر عدالت جنسیتی می‌دانند. مخالفت با تعدد زوجات و تلاش برای بازنگری در قوانین اسلامی از دیگر مطالبات زنان مسلمان در سده اخیر بوده که مفسران اجتماعی نیز در آن ورود کرده‌اند. تقریباً بسیاری از مفسران متقدم، جواز تعدد زوجات را از آیه ^۳ سوره نساء: «وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَىٰ فَإِنْ كِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مُتْنَىٰ وَثُلَاثَ وَرَبِيعَ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً» برداشت کرده و گفته‌اند منظور خداوند این بوده که می‌توانید، با دو یا سه یا چهار زن ازدواج کنید.^۶ در واقع از نگاه این مفسران، جواز و حلیت ازدواج

۱. مطهری، *دھنیت‌نار*، ص ۱۳۴ - ۱۳۳.

۲. همان، ص ۱۴۹.

۳. فضل‌الله، *دھنیا المُرْأَة*، ص ۶۵ - ۶۴.

۴. جوادی آملی، *زن در آینه جمال و جلال*، ص ۱۱۲ - ۱۱۰.

۵. جوادی آملی، *تسنیم*، ج ۱۶، ص ۲۸۹ - ۲۸۸.

۶. ابن‌کثیر، *تفسیر القرآن العظیم*، ج ۲، ص ۱۸۴؛ طبرسی، *مجمع‌البیان*، ج ۳، ص ۱۱۱؛ زمخشri، *الکشاف*، ج ۱،

با چهار زن محرز است و بیشتر درباره جواز ازدواج با بیش از چهار زن بحث می‌کنند. در دوران معاصر، مفسران اجتماعی و پیش از همه شیخ محمد عبده، تفسیر تمایزی از این آیه ارائه داد و گفت: تعدد زوجات در این زمان اساساً جایز نیست و این حکم مربوط به شرایط خاصی بوده است.^۱ پس از عبده نیز بسیاری از مفسران با تفسیر متقدمان مخالفت کرده و جواز تعدد زوجات را به شرایط اجتماعی و منافع آن و بیش از همه به لزوم عدالت میان همسران مربوط دانسته‌اند.^۲ آمنه ودود، قرآن‌پژوه آمریکایی نیز معتقد است؛ تعدد زوجات، فقط برای تأمین عدالت یتیمان تشریع شده است و به منزله راه حلی برای بچه‌دار شدن یا ارضای تمایلات جنسی مرد نیست؛ به تعبیری دیگر، تجویز چندهمسری در قرآن معطوف به تأمین نیاز مالی زنان و سرپرستی دختران یتیم بوده و معیار عدالت بین همسران نیز معیار مادی بوده و عدالت اجتماعی و عاطفی مطرح نبوده است. در مجموع آیات قرآن، تعدد زوجات را تجویز نکرده است.^۳ مهدی مهریزی، در موافقت با دیدگاه شهید مطهری، تک‌همسری را طبیعی‌ترین شکل زندگی زناشویی می‌داند^۴ و معتقد است؛ مجوز تعدد زوجات برای شرایط خاص است و به موارد ضروری یا احراز ضرورت اجتماعی موكول می‌گردد.^۵ در واقع تعدد زوجات که پیش از این دوران در شمار مسائل اجتماعی تلقی می‌شد، در دوران جدید و با رویکرد تفسیر اجتماعی کاملاً مورد چالش قرار گرفته است. البته اجازه چند همسری همچنان در قوانین مدنی کشورهای مسلمان وجود دارد و لغو قانونی تعدد زوجات، در شمار مطالبات زنان است.

تفسیر اجتماعی آیات مربوط به حجاب

قرآن کریم در چند آیه، حجاب و پوشش برای زنان را تشریع کرده است. در آیه «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِأَزْوَاجِكَ وَبَنَاتِكَ وَتِسَاءِ الْمُؤْمِنِينَ يُدْبِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِيَّهِنَّ ذَلِكَ أَدْتَى أَنْ يُعْنَفَنَ فَلَا يُؤْذَنَ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَّحِيمًا»^۶ خداوند به پیامبر دستور می‌دهد که به همسر و دخترانش و زنان مؤمن بگوید که وقتی بیرون می‌روند، جلباب

ص ۴۶۷؛ سیوطی، *الدر المنشور*، ج ۲، ص ۱۱۸؛ مقدس اردبیلی، *زبدۃ البیان*، ص ۵۰۸؛ جصاص، *احکام القرآن*، ج ۲، ص ۳۴۲؛ رازی، *التفسیر الكبير*، ج ۹، ص ۴۸۵.

۱. رشید رضا، *المثار*، ج ۴، ص ۳۵۰ - ۳۴۷.

۲. طباطبایی، *المیزان*، ج ۴، ص ۲۶۷؛ جوادی آملی، *تسنیم*، ج ۱۷، ص ۲۶۲ - ۲۶۰؛ فضل الله، *من وحی القرآن*، ج ۷، ص ۴۴؛ مغیثه، *الکاشف*، ج ۳، ص ۲۴۹.

۳. ودود، *قرآن وزن*، ص ۱۵۰ - ۱۴۹.

۴. مهریزی، *شخصیت و حقوق زن در اسلام*، ص ۴۷۳.

۵. ر.ک: مهریزی، *قرآن و مسئله زن*.

۶. احزاب / ۵۹.

(پوشش) خود را بر خود فروتر گیرند و این کار برای آن که (به منزله زن آزاد) شناخته شوند و (مانند زنان برد) آزار نبینند [به اختیاط] نزدیکتر است. در آیات دیگری «قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَغْضُوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ ... * ... وَلَا يُبَدِّلَنَ زِيَّتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَلْيُضْرِبُنَ بُخْرُهِنَ عَلَى جِيُوبِهِنَ»^۱ به زنان و مردان، دستور داده که نگاهشان را پایین بیندازند و به زنان امر کرده که روسربیشان را بر سینه و گردن فرو اندازند و زیباییشان را مگر برای افراد محروم نمایش ندهند.

حجاب زنان در سنت اسلامی به مثابه یک ضرورت شناخته شده و به طور معمول زنان مسلمان از لباس‌های خاصی برای ستر و پوشش استفاده می‌کنند. با این همه، حدود حجاب و چگونگی پوشش در سرزمین‌های اسلامی کاملاً متنوع است. برقع و نقاب برای پوشاندن صورت، روسربی و مقنعه برای پوشش سر، چادر و عبا برای پوشش کل بدن، در شمار البسه رایج در بین زنان مسلمان است. در واقع، عموم مفسران ذیل تفسیر آیه ۳۱ سوره نور تأکید کرده‌اند که پوشش گردن و سینه و موی سر واجب است؛ اما پوشش صورت و دست‌ها یا ساق پاها و انگشتان درحالی‌که حنا داشته باشد را بیش‌وکم استثنای کرده‌اند.^۲ در دوران معاصر، حجاب و پوشش در شمار مسائل چالشی زنان مسلمان، قرار گرفته است. بحث حجاب، نخستین بار در کتاب‌های قاسم امین مطرح شد. در واقع وی، رشد و ارتقای علمی و فرهنگی زنان را منوط به حضور در اجتماع می‌دانست و معتقد بود خانه‌نشینی و حجاب مانع ترقی زنان مسلمان است. در همان حال وی نشان می‌داد که آموزه‌های قرآنی و اسلامی، زن را به محیط خانه محدود نمی‌کند و به زنان اجازه فعالیت اجتماعی داده است.^۳ نظیره زین‌الدین (۱۹۰۸ - ۱۹۷۶) که از فعالان حقوق زن در لبنان است نیز به رفع حجاب برای پیشرفت زنان قایل است. زین‌الدین در کتابی با عنوان **السفور والحجاب** با رویکردی عقلی مسئله حجاب را بررسی می‌کند و برداشت و تفسیر متفاوتی از آیات حجاب ارائه می‌نماید. به اعتقاد وی آیه «يَا نِسَاءَ النَّبِيِّ ... * وَقَوْنَ فِي بُؤْتُكْنَ»^۴ و آیه «... إِذَا سَأَلْتُمُوهُنَّ مَتَاعًا فَاسْأَلُوهُنَّ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ ...»^۵ که به آیه «حجاب» معروف است، صرفاً مربوط به زنان پیامبر ﷺ است و دلیلی ندارد که همه زنان مشمول این حکم باشند. از سوی دیگر وی معتقد است که مفسران در تفسیر «قرآن» به خطأ رفته‌اند که آن را مأخذ از «قرآنی» به معنای خانه‌نشینی دانسته‌اند؛ زیرا

۱. نور / ۳۱ - ۳۰.

۲. قمی، **تفسیر القمی**، ج ۲، ص ۱۰۲؛ طوسی، **التبیان**، ج ۸، ص ۳۶۱؛ طبرسی، **مجمع البیان**، ج ۱۷، ص ۱۲۶؛ مقاتل بن سلیمان، **تفسیر مقاتل بن سلیمان**، ج ۳، ص ۱۹۶؛ ابن کثیر، **تفسیر القرآن العظیم**، ج ۶، ص ۴۲.۳. یاسمن یاری، «حقوق اجتماعی زن در اندیشه قاسم امین». **پژوهش‌های علوم تاریخی**. ۷ (۲)، ص ۱۴۰ - ۱۳۹.

۴. احزاب / ۳۳ - ۳۲.

۵. احزاب / ۵۳.

معنای صحیح آن، «آهسته و بی‌صدا را هرفتن» است که از «قاریقار» گرفته شده است. به اعتقاد او، هیچ تکلفی در این معنا وجود ندارد و با قواعد عربی و مصلحت پروردگار سازگار است و شاهد قرآنی هم دارد. از سوی دیگر وی معتقد است: نمی‌توان از عبارت «ولیضرینَ بِخُمُرِهِنَّ عَلَى»^۱ حکم پوشش صورت را استنباط کرد؛ بلکه صرفاً به پوشاندن سینه و گردن حکم می‌کند. از سوی دیگر اگر قرار بود زنان صورت را خود را بپوشانند، چه لزومی داشت که خداوند به مردان بگوید «غضّ بصر» کنند؟^۲ بحث درباره حجاب و حدود آن همچنان بین مفسران وجود دارد. بیشتر مفسران معاصر مانند متقدمان، حجاب و پوشش همه بدن زن و موی سر را واجب دانسته‌اند ولی پوشش صورت و دو دست را استثنای کرده‌اند.^۳ سید محمدحسین فضل‌الله، عالم نواندیش شیعی نیز معتقد است؛ منظور خداوند از زینت در آیه «... وَلَا يُبَدِّلُنَّ زِينَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا»^۴ مطلق بدن زن است و مقصود از زینت، دستبند و انگشت‌نیست. بر این اساس، پوشش بدن زن به جز صورت و دو دست واجب است. برخی نیز ساق پاها را نیز استثناء کرده‌اند.^۵ اسماء بارلاس (متولد ۱۹۵۰م) پژوهشگر پاکستانی - آمریکایی و مؤلف کتاب‌های اسلام و هرمنوتیک، قرآن و زنان و جنسیت معتقد است؛ دستور به پوشش در آیه ۵۹ سوره احزاب، صرفاً برای آن است که زنان آزاد از زنان بردۀ در جامعه جاهلی زمان نزول قرآن تشخیص داده شوند. به اعتقاد بارلاس، عدم توجه به زمینه تاریخی نزول آیه موجب محبوس شدن زنان و تحقیر تاریخی ایشان شده است. درحالی‌که از احکام سوره نور می‌توان به این نتیجه رسید که در عصر نزول، زنان با مردان تعامل داشته‌اند و زن در خانه و ذیل برقع مستور و مخفی نبوده است.^۶

در واقع، قرآن قصد تعمیم و فراگیر کردن رعایت اصل وقار جنسیتی را داشته و بر خلاف عقیده رایج مسلمانان، به پوشش صورت یا حتی سر و موی زنان حکم نداده است.^۷ بارلاس مانند برخی نواندیشان مسلمان معتقد است که دلیلی برای تعمیم احکامی که قرآن برای آن زمان تشریع کرده، وجود ندارد بلکه صرفاً باید اصول و مبانی اخلاقی این احکام را استخراج و استنباط کنیم.

۱. نور / ۳۱.

۲. زین‌الدین، *السفور و الحجاب*، ص ۱۰۹ - ۹۱.

۳. مغنية، *تفسیر الكاشف*، ج ۵، ص ۴۱۵؛ مدرسی، *من هدی القرآن*، ج ۸، ص ۳۰۳؛ سیدقطب، *في ظلال القرآن*، ج ۴، ص ۲۵۱۲؛ طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۵، ص ۱۵۶.

۴. نور / ۳۱.

۵. فضل‌الله، *دنيا المرأة*، ص ۱۴۷.

6. Barlas, *Women's readings of the Quran*, p. 267 - 269.

۷. پارسا، *قرائت زن‌گرایانه از قرآن*، ص ۳۶.

تفسیر اجتماعی آیات مربوط به مشارکت سیاسی زنان

حق مشارکت سیاسی، از دیگر مطالباتی است که زنان از اوایل سده بیستم میلادی در بسیاری از کشورهای اسلامی در صدد دستیابی به آن بوده‌اند. در واقع زنان مسلمان، بیش از همه و پیش از همه در مصر، ایران، ترکیه و الجزایر در کنار مردان در مبارزات استقلال طلبانه و نیز مشروطه‌خواهانه شرکت داشتند؛ ولی پس از پیروزی و استقلال، سهمی برای حضور زنان در قدرت سیاسی در نظر گرفته نشد. حضور زنان در قدرت و حکومت در شمار مسائلی است که در فقه اسلامی دیدگاه مثبتی نسبت بدان وجود ندارد. به این معنا که مدیریت و امارت زنان با توجه به برخی احادیث مردود و منتفی بوده است. در مقابل، آیاتی از قرآن کاملاً مشارکت سیاسی زنان را تأیید کرده است. دستور خداوند به پیامبر اکرم ﷺ برای بیعت با زنان؛ «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا جَاءَكَ الْمُؤْمِنَاتُ مُبَارِكِنَاتٍ عَلَى أَنْ لَا يُشْرِكْنَ بِاللَّهِ شَيْئًا وَ ... فَبِأَعْيُنِهِنَّ وَاسْتَغْفِرْ لَهُنَّ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ»^۱، یکی از مهم‌ترین آیات در این رابطه است. روایات مربوط به شأن نزول آیه نیز رویکرد مثبت رسول خدا ﷺ به مشارکت سیاسی زنان را تأیید کرده است. آیات مربوط به ملکه سباء که در سوره نمل از آیه ۲۳ تا ۴۴ مطرح شده نیز به اعتقاد برخی مفسران، مشارکت و قدرت سیاسی زن را تأیید کرده است. سید محمدحسین فضل‌الله می‌گوید: در این آیات، خداوند از زن هوشمند و بادرایتی سخن می‌گوید که بر سرزمینی حکومت می‌کند و با دعوت حضرت سلیمان از کیش شرک به دین توحید رو می‌آورد و اسلام می‌آورد.^۲ منیره گرجی (زن مجتهد ایرانی متولد ۱۳۰۸ ش) در تفسیر آیه «إِنِّي وَجَدْتُ امْرَأَةً تَمَلِّكُهُمْ وَأُوْتِيَتْ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ وَلَهَا عَرْشٌ عَظِيمٌ»^۳ می‌گوید: در آیه به این اشاره شده که یک زن عهده‌دار مسئولیت خطیر زمامداری کشور است و از حکومت و حاکمیت وی به ملک تعبیر شده است. از این بیان معلوم می‌شود که این بانو صاحب قدرت عظیمی بوده و به جهت اعتمادی که مردم به درایت و کفایت وی داشته‌اند، او امرش را اطاعت می‌کرده‌اند.^۴ با این همه، مفسران در سده‌های پیشین در تفسیر این آیه به ضرورت مشارکت سیاسی زنان اشاره‌ای نکرده‌اند. محمدمهدی شمس‌الدین (۱۳۱۲ – ۱۳۷۹ ش / ۱۹۳۶ – ۲۰۰۱) عالم و مرجع شیعی لبنان را باید پیشگام در این عرصه دانست. شمس‌الدین، در یک مجموعه چهار جلدی، تحت عنوان کلی مسائل حرجه فی فقه المرأة برشی از مسائل مهم اجتماعی و سیاسی زنان را از دیدگاه فقهی، مورد بررسی قرار داده است. جلد دوم این مجموعه با عنوان *اہلیة المرأة*

۱. ممتحنه / ۱۲.

۲. فضل‌الله، *شخصیة المرأة القرآنية*، ص ۷.

۳. نمل / ۲۳.

۴. گرجی، *تکریش قرآن بر حضور زن در تاریخ انبیاء*، ص ۶

لتوالی السلطنه (صلاحیت زن برای اداره حکومت) به بررسی حدود مشارکت سیاسی زنان از دیدگاه اسلام اختصاص دارد. شمس الدین معتقد است؛ مهم ترین وظیفه زن، تشکیل خانواده و تربیت فرزندان است؛ ولی این تنها وظیفه زن نیست. در واقع، شمس الدین به وظایف اجتماعی و سیاسی زن در جامعه نیز قائل است. بر این اساس، فعالیت سیاسی زن در سطح انتخاب کننده و انتخاب شونده در مناصب مجلس شورا و نیز شوراهای شهر و نیز بنیاد احزاب و جنبش های سیاسی و تصدی ریاست حکومت در جامعه را تأیید می کند.^۱ شمس الدین می گوید در رابطه با ریاست حکومت و دولت، دو دیدگاه وجود دارد. دیدگاه اول، جانشین رسول خدا^۲ را منصوص و معصوم می داند و در دیدگاه دوم، انتخاب مردم رئیس دولت را تعیین می کند. به اعتقاد شمس الدین در هر دو صورت ریاست حکومت برای زنان، امکان دارد. «الرّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ»^۳ یکی از آیاتی است که مخالفان حکومت و رهبری زنان بدان استناد کرده اند. در واقع ذیل تفسیر این آیه، زنان را زیر سلطه مردان دانسته اند. شمس الدین بر اساس برخی استدلال های زبان شناسی و لغوی با این تفسیر مخالفت کرده و قوام را صرفا به معنای کفیل، محافظ و نگهدارنده دانسته و قوامیت مرد را به خانواده و امور زناشویی محدود دانسته است. از سوی دیگر برتری مردان در تفسیر «بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى» بعض را نقد می کند و می گوید حتی اگر برتری و افضلیت مردان را قاعده کلی و عمومی بدانیم، اتفاق مال که در فقره دوم آیه آمده «وَبِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أُمُوَالِهِمْ»، باید لحاظ گردد. لذا مرد نسبت به زنی که همسر او نیست و هزینه زندگی او را نمی پردازد، قوامیت ندارد. آیه «وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَلِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ»^۴ نیز در شمار آیاتی است که شمس الدین به تفسیر اجتماعی آن اهتمام نموده است. به اعتقاد وی، از این آیه نمی توان برتری مقام مردان از زنان در همه زمینه ها را برداشت کرد؛ زیرا «درجه» به شکل نکره استعمال شده و مراد از آن محدود به زمینه خاصی است. منظور آیه، حاکمیت شوهر در خانه است و قابل تعمیم به موارد دیگر نیست. شمس الدین، آیات ۱۷ سوره زخرف و ۳۳ احزاب را نیز مغایر حکومت و رهبری زنان نمی داند.^۵ بیش از آن، احادیشی مانند: «لَنْ يَفْلُحْ قَوْمٌ وَلَوْا امْرُهُمْ امْرَأٌ»^۶ و «لَيْسَ عَلَى النِّسَاءِ جَمْعَةٌ وَلَا جَمَاعَةٌ وَلَا اذَانٌ وَلَا اقْمَامَةٌ وَلَا عِيَادَةٌ مَرِيضٌ وَلَا اتِّبَاعٌ جَنَازَةٌ وَلَا هَرْوَلَةٌ فِي الصَّفَا وَالْمَرْوَةِ وَلَا اسْتِلَامٌ حَجْرٌ وَلَا حَلْقٌ وَلَا تَوْلِي الْقَضَاءِ لَا

۱. شمس الدین، حدود مشارکت سیاسی زنان در اسلام، ص ۱۹ - ۲۱.

۲. نساء / ۳۴.

۳. بقره / ۲۲۸.

۴. شمس الدین، حدود مشارکت سیاسی زنان در اسلام، ص ۷۲ - ۶۱.

۵. بخاری، الجامع الصحيح، ج ۳، ص ۹۰.

تستشار ولا تذبح الا عند الضرورة ولا تجهر بالتبليبة ولا تقيم عند قبر ولا تسمع الخطبة ولا تتولى التزويج بنفسها ولا تخرج من بيت زوجها الا باذنه فان خرجت بغير اذنه لعنها الله وجبرائيل وميكائيل»^۱ ونظير آنها را بررسی کرده و راویان و طرق آنها را ضعیف و سند آنها را موثق نمی‌داند. همچنین عمل فقیهان بدان‌ها را جابر ضعف تلقی نمی‌کند. شمس‌الدین در نهایت نیز اساساً مدعای روایات را با موضوع صلاحیت زن برای اداره حکومت بیگانه می‌داند.^۲

تفسیر اجتماعی آیات مربوط به برابری جنسیتی

برابری جنسیتی در همه عرصه‌های اجتماعی و فرهنگی و سیاسی از مطالبات مهم زنان است. در واقع زنان در جوامع اسلامی به تدریج از حق آموزش بهره‌مند شدند و به اخذ مدارج بالای دانشگاهی نایل آمدند و در بسیاری از عرصه‌های علمی و حتی اقتصادی، گویی سبقت را از مردان برداشت و طبیعی است که حقوق برابر اقتصادی و اجتماعی و به تعبیری برابری جنسیتی را درخواست نمایند. به‌نظر می‌رسد، تفسیر اجتماعی آیات قرآن در این زمینه نیز کارساز بوده است. به اعتقاد اسماء بارلاس، احکام و آموزه‌های قرآن فراجنسیتی است و صبغه زنانه یا مردانه ندارد؛ زیرا خداوند در موارد زیادی بر تساوی زن و مرد تأکید کرده و هرگز زن را فروت و تحت انقیاد مرد نیافریده است. همچنین بر طبق آیات قرآن، همه انسان‌ها از «نفس واحد» آفریده شده^۳ و برتری هریک بر دیگری بر پایه تقوا و پرهیزکاری است و خداوند هیچ‌گاه مسئله جنسیت را مطرح نکرده است. به اعتقاد بارلاس، قرآن تنها متن مقدسی است که مستقیماً با زنان سخن می‌گوید و نه تنها، زنان را به‌طور مکرر مورد خطاب قرار می‌دهد؛ بلکه از آیاتی مانند آیه ۳۵ سوره احزاب، قطعاً به این نتیجه می‌رسیم که خداوند زنان و مردان را برابر دانسته و هیچ‌گونه تبعیضی جنسیتی قابل نبوده است.^۴ و دود هم می‌گوید: فارغ از قید و بند قرن‌ها قرائت جنسیت محور و تمایلات فرهنگ عربی - اسلامی، هرچه در قرآن تحقیق کردم بیشتر یقین کردم که زن در اسلام از جهت آغاز پیدایش و ویژگی‌های روحی و معنوی با همه انسان‌های (مرد‌هایی) که خدا را پروردگار و محمد ﷺ را پیامبر می‌دانند، کاملاً برابر است.^۵ دیگر مفسران معاصر نیز از برابری آفرینش زن و مرد و نیز برابری در خطاب‌ها و اوامر و نواهی خداوند، تا حدودی برابری جنسیتی زن و مرد را استنتاج کرده‌اند.

۱. صدوق، *من لا يحضره الفقيه*، ج ۴، ص ۲۶۳، حدیث ۸۲۱؛ حر عاملی، *وسائل الشیعه*، ج ۲۰، ص ۲۱۲.

۲. شمس‌الدین، *حدود مشارکت سیاسی زنان در اسلام*، ص ۹۶ - ۷۳.

۳. نساء / ۱.

4. Barlas, *Women's readings of the Quran*, p. 255 - 261.

۵. و دود، *قرآن و زن*، ص ۱۸.

برابری زن و مرد در خلقت

یکسان بودن آفرینش و خلقت زن و مرد، یکی از مبانی قائلان به برابری جنسیتی زن و مرد است. این معنا از سوی بسیاری از مفسران معاصر تأیید شده است. علامه طباطبایی می‌گوید: از ظاهر سیاق برمی‌آید که مراد از «نفسٍ واحدَه» آدم و مراد از «زوج‌ها» حوا باشد و آیه در صدد بیان این معناست که همسر آدم از نوع خود آدم و انسانی مثل خود اوست و این‌همه انسان، که در سطح کره زمین زندگی می‌کنند، همه از دو انسان شبیه به هم به وجود آمده‌اند. هرچند در روایات آمده که حوا از دنده آدم خلق شده، اما این معنا از خود آیه استفاده نمی‌شود و در آیه چیزی که بر آن دلالت کند وجود ندارد.^۱ دیگر مفسران هم تقریباً همین نظر را بیان کرده‌اند.^۲

برابری زن و مرد در اوامر و نواهی و خطاب‌های الهی

اوامر و نواهی قرآن در مورد انسان عام است و به‌هیچ‌روی فقط مربوط به مردان نیست. خداوند در آیات مختلفی از جمله آیه ۷۱ سوره توبه و نیز آیه ۱۹۵ سوره آل عمران، زنان و مردان مؤمن را مورد خطاب قرار داده و اجر و پاداش هر دو را تضمین کرده چنان‌که شائبه تبعیض را نفی می‌نماید. بیش از آن در برخی آیات از جمله آیه ۳۵ سوره احزاب: «إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَالْقَاتِلِينَ وَالْقَاتِلَاتِ ... وَالذَّاكِرِينَ اللَّهَ كَثِيرًا وَالذَّاكِرَاتِ أَعَدَ اللَّهُ لَهُمْ مَغْرِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا»، این برابری خیلی برجسته و دقیق بیان شده است.

برابری زن و مرد در برخورداری از ارث و اجر کار

آیات قرآن کریم در بحث حقوق اقتصادی و اجر و مزد نیز رویکرد مثبتی به زنان دارد و استقلال اقتصادی زن را در آیه ۳۲ سوره نساء: «لِلرَّجُالِ نَصِيبٌ مِّنَ الْكَسِيبِ وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّنَ الْكَسِيبِ» تأیید می‌کند و نیز احکامی برای ارث بردن زن در آیه ۷ سوره نساء و غیر آن وضع کرده است.

با این‌همه، برابری جنسیتی نزد مفسران اجتماعی تعریف یکسانی ندارد. شهید مرتضی مطهری به‌مثابه یکی از پیشگامان بحث درباره حقوق زن در اسلام معتقد است که اسلام با تساوی حقوق زن و مرد مشکلی ندارد ولی تشابه حقوق را نمی‌پذیرد. مطهری می‌گوید، زن و مرد به لحاظ طبیعت وجودی و روحیات و عواطف با هم تفاوت دارند، بر این اساس اسلام حقوق مشابهی برای این دو وضع نکرده ولی

۱. طباطبایی، *المیزان*، ج ۴، ص ۲۱۵.

۲. سید قطب، *فی ظلال القرآن*، ج ۱، ص ۵۷۴؛ مکارم شیرازی، *تفسیر نمونه*، ج ۳، ص ۲۴۶؛ طالقانی، *پرتوی از قرآن*، ج ۶، ص ۱۵؛ مغنية، *تفسیر الكافش*، ج ۲، ص ۲۴۳.

رعایت تساوی را نموده است.^۱ عبدالله جوادی آملی نیز ضمن اعتقاد به ارزش و کرامت انسانی زن به مثابه خلیفه خداوند و مقامات عقلی و عرفانی و علمی زن، به تمایزها و تفاوت‌های جسمی مرد و زن اشاره می‌کند و برای هریک وظیفه‌ای ترسیم می‌کند. مادر، محور و بنیادگذار عاطفه و مهر در خانواده، و پدر مدیر امور اجرایی خانواده است. هر دو می‌توانند به مراتب والای انسانی برسند و تفاوت ذاتی با یکدیگر ندارند؛ ولی مسئولیت‌های مختلفی برای هر یک تعریف شده است.^۲ محمدحسین فضل الله در رابطه با مسئله زن و جایگاه وی می‌گوید: نظام فلسفی و اجتماعی اسلام، بین زن و مرد تمایزی قابل نشده و هر دو به لحاظ ماهیت انسانی یکسان بوده و معیار برتری آنها بر یکدیگر همان تقوی است. در همان حال هر یک شئون و وظایفی دارند و خداوند در اعطای حقوق به زن و مرد، عدالت را رعایت نموده است.^۳

نتیجه

تفسیر اجتماعی قرآن کریم، رویکردی در تفسیر است که به کمک آموزه‌های قرآنی به پاسخ‌گویی و حل مسائل اجتماعی و عصری اهتمام نموده است.

تفسیر اجتماعی با هدف ارائه ترسیمی جهانشمول و زمانشمول از آیات قرآن، مسائل عصری را با آموزه‌های قرآن سازگار می‌نمایند.

حرکت‌های دفاع از حقوق زنان تا حدود زیادی در تفسیر اجتماعی آیات مربوط به مسائل زنان تأثیر داشته و تفسیر اجتماعی آیات مربوط به مسائل زنان؛ انگاره تبعیض جنسیتی در قرآن را مردود دانست.

حق آموزش و تحصیل زنان از سوی بسیاری از مفسران از جمله شیخ محمد عبده، محمدحسین فضل الله، مرتضی مطهری، محمدحسین طباطبایی و عبدالله جوادی آملی تأیید شده است.

اجازه تعدد زوجات برای مردان که از آیه سوم سوره نساء برداشت شده، از نظر بسیاری از مفسران معاصر از جمله شیخ محمد عبده، در شرایط زندگی معاصر وجود ندارد و مورد تأیید نیست. مفسران دیگری نیز تعدد زوجات را به شرایط خاصی موقول کرده‌اند.

حق مشارکت سیاسی زنان از سوی برخی مفسران و در صدر همه، شیخ مهدی شمس‌الدین پذیرفته شده و عدم تنافی آن با آیات قرآن توضیح داده شده است.

برابری جنسیتی به معنای تشابه حقوق و به معنای مورد نظر افرادی همچون اسماء بارلاس و آمنه ودود از نظر بسیاری از مفسران معاصر قرآن قابل پذیرش نیست.

۱. مطهری، *نظام حقوق زن در اسلام*، ص ۱۲۴ - ۱۱۲.

۲. جوادی آملی، *زن در آینه جلال و جمال*، ص ۳۸ - ۲۰.

۳. فضل الله، *دنبی المراة*.

متابع و مأخذ

- قرآن کریم.

الف) کتاب‌ها

- ابن کثیر دمشقی، اسماعیل بن عمرو (١٤١٩ق). *تفسیر القرآن العظیم*. بیروت: دار الكتب العلمیة.
- امین، محمد قاسم (١٩٨٩م). *تحریر المرأة*. قاسم امین الاعمال الكاملة. محمد عماره. قاهره: دار الشرق.
- بخاری، محمد بن اسماعیل (١٤٢٢ق). *الجامع الصحيح*. دمشق: دار الطوق النجاة.
- بلخی، مقاتل بن سلیمان (١٤٢٣ق). *تفسیر مقاتل بن سلیمان*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- جصاص، احمد بن علی (١٤٠٥ق). *حکام القرآن*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- جوادی آملی، عبدالله (١٣٧٢ش). *زن در آینه جلال و جمال*. قم: اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (١٣٨٨ش). *تفسیر تسنیم*. قم: اسراء.
- حر عاملی، محمد بن حسن (بی‌تا). *وسائل الشیعه*. قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم السلام لاحیاء التراث.
- الذهبی، محمد‌حسین (١٣٩٦ق). *التفسیر والمفسرون*. قاهره: دار الكتب الحدیثه.
- رازی، فخر الدین محمد بن عمر (١٤٢٠ق). *مفاتیح الغیب*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- رشید رضا، محمد (١٤١٤ق). *تفسیر القرآن الحکیم / تفسیر المنار (تعریرات درس شیخ محمد عبدہ)*. بیروت: دار المعرفة.
- زمخشّری، محمود (١٤٠٧ق). *الکشاف عن حقائق خواص التنزیل*. بیروت و دمشق: دار الكتب العربی.
- زین‌الدین، نظریة (١٩٢٨م). *السفور و الحجاب*. بیروت: مطبع قوزما.
- سید قطب (١٤١٢ق). *فی ظلال القرآن*. بیروت و قاهره: دار الشروق.
- سیوطی، جلال‌الدین (١٤٠٤ق). *الدر المنشور فی التفسیر بالماثور*. قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
- شمس‌الدین، محمد‌مهدی (١٣٧٦ش). *حدود مشارکت سیاسی زنان در اسلام*. ترجمه محسن عابدی. تهران: مؤسسه بعثت.
- صدوق، محمد بن علی بن بابویه (١٣٦٣ش). *من لا يحضره الفقيه*. مقدمه علی اکبر غفاری. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- طالقانی، سید محمود (١٣٦٢ش). *پرتوی از قرآن*. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- طباطبائی، سید محمد‌حسین (١٤١٧ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن (١٣٧٢ش). *مجمع البيان لعلوم القرآن*. تهران: ناصر خسرو.

- طوسی، محمد بن حسن (بی‌تا). *التبیان فی تفسیر القرآن*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- عبده، محمد (بی‌تا). *الاسلام بین العلم والمدنیة*. کویت: دار الہلال.
- الغزالی الجبیلی، زینب (۱۹۹۴ م / ۱۴۱۴ق). *نظرات فی کتاب الله*. قاهره: دار الشروق.
- فضل الرحمن، مالک (۱۳۹۷ش). *اسلام و مدرنیته*. ترجمه زهرا ایران بان. تهران: کرگدن.
- فضل الله، سید محمد حسین (۱۴۱۹ق). *تفسیر من وحی القرآن*. بیروت: دار الملک.
- فضل الله، سید محمد حسین (۱۹۹۸م). *دنيا المرأة*. بیروت: دار الملک.
- قمی، علی بن ابراهیم (۱۳۶۷ش). *تفسیر القمی*. قم: دار الكتاب.
- گرجی، منیر (۱۳۷۳ش). *نگوش قرآن بر حضور زن در تاریخ انبیاء*. تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات مسائل زنان.
- مدرسی، سید محمد تقی (۱۴۱۹ق). *من هدی القرآن*. تهران: دار محبی الحسین علیه السلام.
- مصفا، نسرین (۱۳۷۵ش). *مشارکت سیاسی زنان در ایران*. تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه.
- مطهری، مرتضی (۱۳۵۹ش). *نظام حقوق زن در اسلام*. تهران: صدر.
- مطهری، مرتضی (۱۳۶۹ش). *د ۵ گفتار*. تهران: صدر.
- مغنیه، محمد جواد (۱۴۲۴ق). *الکاشف*. تهران: دار الکتب الاسلامیة.
- مقدس اردبیلی، احمد بن محمد (بی‌تا). *زبده البیان فی أحكام القرآن*. تهران: کتاب فروشی مرتضوی.
- مکارم شیرازی، ناصر و دیگران (۱۳۷۱ش). *تفسیر نمونه*. تهران: دار الکتب الاسلامیة.
- مهریزی، مهدی (۱۳۸۲ش). *شخصیت و حقوق زن در اسلام*. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- مهریزی، مهدی (۱۳۹۳ش). *قرآن و مسئله زن*. تهران: نشر علم.
- مؤدب، سید رضا و محمد رضا عزتی فردوسی (۱۴۰۱ش). *روش‌های تفسیری*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- ودود، آمنه (۱۳۹۱ش). *قرآن و زن*. ترجمه اعظم پویا و معصومه گواهی. تهران: حکمت.
- Barlas, A. (2006). *Women's readings of the Quran*, in Mc Auliffe, The Cambridge Companion to the Quran, 1st U. S. A, Cambridge University Press.
- Hourani, Albert (1983). *Arabic Thought in the Liberal Age*, Cambridge, Cambridge University.
- Lengermann, Patricia; Niebrugge, Gillian (2010). "Feminism". In Ritzer, G.; Ryan, J. M. (eds.). *The Concise Encyclopedia of Sociology*. John Wiley & Sons. p. 223. ISBN 978 – 1 – 4051 – 8353 – 6

ب) مقاله‌ها

- پارسا، فروغ (۱۳۹۴ش). قرائت زن گرایانه. *پژوهشنامه زنان*. ۶. (۴).
- پارسا، فروغ (۱۴۰۱ش). مقدمه. *مجموعه مقالات همایش بین المللی تفسیر اجتماعی قرآن کریم در جهان اسلام*. به کوشش قاسم درزی. ارآک. جهاد دانشگاهی.
- حسیبی، ریاب (۱۳۷۰ش). مدارس نسوان از آغاز تا سال ۱۳۱۴. *گنجینه استاد*. ۱(۱). ۹۹ - ۸۲.
- فضل الله، سید محمدحسین (۱۴۱۰ق). *شخصیة المرأة القرآنية*. المنطلق. ۱۵ (۳).
- کدخدایی، محمدرضا (۱۳۹۱ش). مبانی مقایسه ارزشی نظام حقوق زن در اسلام و فمینیسم. *مطالعات راهبردی زنان*. ۱۵ (۳).
- نفیسی، شادی (۱۳۹۳ش). *تفسیر اجتماعی قرآن؛ چالش تعریف و ویژگی‌ها*. *پژوهشنامه تفسیر و زبان قرآن*. ۴ (۱).
- یاری، یاسمن (۱۳۹۴ش). حقوق اجتماعی زن در اندیشه قاسم امین. *پژوهش‌های علوم تاریخی*. ۱۲۵ - ۱۴۴. ۷ (۲).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرستال جامع علوم انسانی